
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.9.01

Є. О. Дика

аспірант кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ КРИМІНОГЕННОЇ СИТУАЦІЇ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Статтю присвячено аналізу причин виникнення криміногенної ситуації, а також факторів, які впливають на її формування. Розглянуто позиції з приводу відмежування причин та умов злочину й причин та умов самої криміногенної ситуації. Запропоновано виділяти поняття перцепції під час дослідження криміногенної ситуації як окремого елементу індивідуальної злочинної поведінки. Перцепція, у свою чергу, є психологічним терміном, який у цьому випадку розглядається як процес поглинання соціально-негативних факторів середовища та відображення цього процесу в злочинній поведінці особи.

Ключові слова: криміногенна ситуація, фактор, причина, умова, мотив, мотивація, перцепція.

Постановка проблеми. Під час дослідження механізму індивідуальної злочинної поведінки досить складним і проблематичним є аспект, пов'язаний із тим, яка саме роль належить криміногенній ситуації в цьому механізмі. Зрозуміло, що трансформації в суспільстві деякою мірою змінюють світосприйняття та нахили людини, адже загрозливих масштабів набирає заповнення сучасного суспільства девіантними традиціями, які формують суб'єктивний компонент злочинного прояву. «Поштовх» здійснити злочин не з'являється необґрунтовано, хоча й може виникати раптово, але в цьому разі ми натикаємося на проблему відмежування причин виникнення криміногенної ситуації та причин і умов злочину. Необхідно виділяти окреме місце у структурі механізму злочинного прояву саме ситуації вчинення злочину та не плутати з причинами та умовами, а також факторами, які детермінують індивідуальну злочинну поведінку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами, присвяченими вивченню сутності конкретної життєвої ситуації, характеристикам її криміногенності та впливу її на процеси, які протікають під час утворення механізму індивідуальної злочинної поведінки, займалося багато кримінологів, зокрема А.М. Бандурка, А.М. Баланда, Є.М., Блажівський, П.М. Бузало, Б.М. Головкін, Л.М. Давиденко, І.М. Даньшин, С.Ф. Денисов, О.М. Джужа, В.М. Дрьомін, А.П. Закалюк, Ю.Ф. Іванов, О.В. Кириченко, В.Н. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, С.Н. Мамонтова, Г.М. Мінковський та інші.

Мета статті полягає в дослідженні впливу ситуації криміногенно-змістовного характеру на виникнення мотивоутворювальних процесів і спонукання до вчинення злочину.

Виклад основного матеріалу. Причини та умови здійснення конкретного злочину взаємозумовлені безпосереднім впливом оточення людини та суспільними факторами, які впливають на формування антисоціальних впадощань. Але перш ніж

перейти до визначення причин виникнення криміногенної ситуації та впливу її на появу деяких елементів механізму індивідуальної злочинної поведінки, необхідно згадати про конкретні причини та умови злочину, щоб не плутати ці поняття.

До безпосередніх причин злочину О.М. Бандурка та Л.М. Давиденко відносять «сукупність зовнішніх обставин, що обумовлюють реалізацію збудників (мотивів) і рішимість вчинити злочин» [1, с. 77], тобто це сама конкретна життєва ситуація.

Ще далі в наданні соціальному середовищу безпосередньо спричинювальної функції йде І.М. Даньшин, який стверджує, що основною причиною вчинення конкретного злочину є «негативні соціальні явища та процеси, під впливом яких у винної особи виникають глибокі та стійкі антигромадські погляди, звичаї, що зумовлюють внаслідок криміногенної мотивації її внутрішню готовність вчинити злочинне посягання» [2, с. 84].

Виходить, що «негативні соціальні явища та процеси» хоч і названі безпосередньою причиною вчинення злочину, але самі не спричинюють останнього, а лише впливають на особистісні елементи, які зумовлюють (а не безпосередньо спричинюють) не вчинення злочину, а лише «внутрішню готовність» його вчинити. Причому це відбувається «внаслідок криміногенної мотивації», що незрозуміло звідки з'являється в цьому механізмі та виконує незрозуміло яку конкретно детермінувальну функцію (причини, або умови, чи ще якусь) [3, с. 279].

На думку Є.М. Блажівського, причини та умови, що сприяють вчиненню злочину, повинні бути необхідними. Під необхідними причинами та умовами варто розуміти такі явища, без яких виникнення передбачуваного наслідку (тобто злочину) було б зведено нанівець.

Також причини та умови повинні бути юридично значущими, чого не можна сказати про причини криміногенних ситуацій. Юридична значущість визначається взаємозв'язком двох критеріїв. Перший критерій полягає в тому, що причини та умови, що сприяють вчиненню злочину, повинні мати безпосередній стосунок до розслідуваного діяння. Другий критерій пов'я-

заний із тим, що виявлення та усунення зазначених обставин повинно сприяти реалізації завдань кримінального судочинства [4, с. 335].

Г.М. Мінковський вважає, що причини та умови конкретного злочину – це «середовище, що формує дисгармонію або деформацію потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій конкретної особи, які стають основою криміногенної мотивації» [5, с. 136].

У свою чергу П.М. Бузало вказує на те, що причини злочину – це ті негативні явища та процеси дійсності, під впливом яких у свідомості особи з'являються глибокі стійкі погляди та звички, що свідчать про готовність вчинити злочин. Натомість умови – це об'єктивні обставини, які сприяють вчиненню злочину та досягненню злочинного результату; вони викликають намір подальшого злочинного прояву [6, с. 33]. Автор чітко розмежовує ці поняття, дає їм конкретні визначення та будує логічний ланцюг із понять, які впливають із визначень; конкретно класифікує умови та вказує на психологічний механізм вчинення умисного злочину як проміжну ланку між вищезгаданими причинами та умовами й факторами, які детермінують індивідуальну злочинну поведінку, де криміногенна ситуація є самостійним продуктом взаємозв'язку зовнішніх обставин і психологічних схильностей, що викликають намір вчинити суспільно-небезпечне діяння (у формі дії або бездіяльності).

З цією точкою зору можна погодитися, адже ми прагнемо виділення криміногенної ситуації як окремого елементу складного механізму зі своїми властивостями та можливістю мати власну класифікацію. Таке майже схематичне чітке розмежування дає змогу розуміти, які елементи передують та впливають один на одного, приводячи в дію.

У науковому труді Ю.Ф. Іванова та О.М. Джужі також надається визначення причин злочину: це соціально-психологічні обставини, що безпосередньо породжують і відтворюють злочинність та злочини як свій закономірний наслідок. Причина як основа та сутність наслідку є вихідним і визначальним елементом взаємозв'язку явищ [7, с. 76]. Далі вчені нада-

ють розгорнуту класифікацію цих причин і пояснюють функціональну значущість визначення причиновості злочину, адже вона має багаторівневу сутність в процесі її вивчення. Таке визначення причини є обґрунтованим, адже причина тут є ключовим моментом, основою появи мотивуютьовальних процесів.

Що стосується безпосередньо причин виникнення криміногенних ситуацій, то тут необхідно говорити про те, що існують три рівні впливу факторів на формування криміногенної ситуації, яка буде мати своїм наслідком скоєння злочину. Ці рівні запропонував А.Л. Баланда, вивчаючи криміногенну ситуацію як чинник загроз прогресивному соціально-економічному розвитку. Серед основних факторів впливу злочинності на базові суспільні цінності – формування асоціальної особистості, тінізація економічних відносин і зростання злочинності.

Перший фактор пов'язаний із механізмом мотивації злочинної поведінки, в основі якої – три елементи: потреби людини, наявні можливості їх задоволення та система ціннісних орієнтацій особи. Задоволення потреб безпосередньо залежить від можливостей – як законних, так і незаконних.

В основі другого фактора – антисоціальні способи особистісної мотивації, криміналізація свідомості значної частини населення; він пов'язаний із такими деструктивними явищами, які з різних причин не знайшли належного відображення в кримінально-правових нормах.

Третій фактор пов'язаний, власне, зі злочинністю у сфері економічної діяльності. Для її аналізу необхідно провести оцінку стану, динаміки та структури зареєстрованих злочинів, а також економічних наслідків цієї злочинності стосовно матеріальних збитків. Так само можна аналізувати показники, наприклад, насильницької злочинності.

Періоди кардинальних соціальних трансформацій завжди позначалися значним зростанням злочинності. Е. Дюркгейм пов'язував це з проявами аномії, тобто ненормованістю поведінки. Саме під час соціальних катаклізмів значно знижується почуття відповідальності особи перед су-

спільством, що робить малоефективними попередні норми [8, с. 155–157].

Викривлене суб'єктивне сприйняття об'єктивного змісту життєвої ситуації – характерна причина виникнення криміногенної життєвої ситуації. В основі такого сприйняття лежать декілька причин. Одна з них – це антисуспільний настрій і негативні емоційно-вольові якості людини, а також стан сильної психологічної напруги. Далі йде неадекватність сприйняття конкретної життєвої ситуації, яка ще не має жодної ознаки криміногенності. І наостанок – значно прискорений характер і неоднозначність ситуацій, які швидко змінюють одна одну. Досить складне поєднання цих аспектів, як правило, впливає на свідомість, волю, почуття, понижує самоконтроль, послаблює або блокує критичну діяльність мислення й тим самим сприяє появі поспішних, іноді неадекватних зовнішньому приводу ситуацій, які приводять до дій «ситуативного спонукання» [9, с. 49].

На думку В.Н. Кудрявцева, мабуть, існує певний «порог», який визначається накопиченням важких життєвих ситуацій. Усе це приводить до прискорення прийняття рішення [10, с. 179]. Величина такого «порогу», долаючи який особа вчиняє тяжкий злочин, залежить від низки обставин, серед яких важливу роль відіграє криміногенна життєва ситуація [9, с. 50].

Вищеперераховані явища та процеси можуть мати вплив на формування перш за все криміногенної мотивації в психологічному просторі окремо взятого індивіда. Криміногенна ситуація буде давати в цій схемі імпульс, і людина шляхом соціальної перцепції девіації, яка відбувається в макросередовищі, доведе свій злочинний намір до кінцевого результату – злочину.

На першому рівні перцепції відбувається усвідомлення цілей, мотивів, установок іншої людини. Другий рівень характеризується здатністю прийняти цілі, мотиви, установки іншої людини як свої власні; з точки зору асоціального сприйняття мова йде про звернення цих установок не на користь іншої людини [11].

Значну увагу проблемі впливу криміногенної ситуації на формування криміногенної мотивації приділила С.Н. Мамонтова. Криміногенний зміст мотивів

обумовлений визначеними мотивоутворювальними властивостями особистості. Те ж саме можна сказати й про соціальну перцепцію суб'єкта поведінки. Його уявлення про соціальну ситуацію можуть мати досить адекватний соціально-правовий характер, а також спотворений (криміногенно значущий) зміст. Криміногенно значущі мотиви породжуються різними соціально дезадаптованими потребами, задоволення яких правомірним способом є вельми важким або взагалі не може бути здійсненим.

Що стосується соціальної перцепції, то вона опосередковує в генезі злочинної поведінки мотивоутворення та цілепокладання, а також забезпечує зворотний зв'язок у процесі реалізації прийнятої мети. Мотивацію зумовлює оцінка значення для суб'єкта (для його особистісних цінностей, інтересів, потреб) сприйнятих явищ соціальної дійсності, у тому числі й тих, які являють собою соціальні цінності, що захищаються кримінальним законом [12, с. 133].

Г.М. Мінковський вважає, що сама криміногенна мотивація і є основною причиною злочину. Поряд із криміногенною мотивацією до причин та умов злочинної поведінки він відносив ситуації, у яких перебуває особа в процесі формування, життєдіяльності та безпосередньо в процесі вчинення злочину і які сприяють виникненню та реалізації криміногенної мотивації в поведінці (умови, що сприяють конкретному злочину); психофізіологічні та психологічні особливості особи, що підсилюють її чутливість до криміногенних впливів ззовні та стимулювальне перетворення їх на внутрішню позицію; середовище, що формує дисгармонію або деформацію потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій конкретної особи, що стають основою криміногенної мотивації [5, с. 137].

Існує думка, що вплив соціального середовища на мотивацію, у тому числі на формування криміногенної орієнтації та мотивації, інколи пояснюється з позицій соціологічної теорії соціальних ролей. У понятті «соціальна роль» передбачаються певні вимоги й очікування стосовно поведінки людини в конкретній соціальній ситуації. До змісту соціальної ролі входять

також уявлення людини, яка виконує певну роль про те, як їй слід себе поводити в тій чи іншій ситуації. Інакше кажучи, у розумінні соціологів роль – це стійкий стереотип поведінки в певних соціальних ситуаціях; вона не стоїть за поведінкою, а сама є поведінкою [13].

Безумовно, на формування криміногенної мотивації, крім різних форм і проявів способу життя, у тому числі різних соціальних груп і соціальних ролей, вплив справляють і деякі інші явища соціальної дійсності, які не охоплюються названими поняттями. До таких явищ належить, зокрема, конкретна життєва ситуація. У криміналістиці, кримінальному праві та процесі утвердився підхід, згідно з яким конкретна життєва ситуація розглядається стосовно обставин та умов лише самого вчинення злочину та періоду, що безпосередньо передував йому.

У кримінології існує думка, що вказаний підхід до визначення конкретної життєвої ситуації є вузьким. На відміну від нього, для кримінолога становить інтерес конкретна життєва ситуація, у якій у кожний період відбувалося формування антисупільної спрямованості особистості, її поглиблення, набуття нею суспільно небезпечних ознак, криміногенної орієнтації та мотивації, перетворення останньої на кримінальну та зрештою на мотив вчинення злочину.

На думку А.П. Закалюка, підхід до розгляду конкретної життєвої ситуації здійснення всіх зазначених процесів називають широким, на відміну від вузького. У широкому значенні поняття конкретної життєвої ситуації охоплює конкретні життєві обставини на всіх етапах формування особистості, набуття нею певної спрямованості, у тому числі антисупільної, виділення мотиваційних орієнтацій, тенденцій і відповідних діяльнісних проявів.

Очевидно, можна виділити конкретну життєву ситуацію, у якій за її участю відбувається формування криміногенної орієнтації та мотивації, кримінальної мотивації та прийняття рішення про вчинення злочину.

Окремий зміст і значення має конкретна ситуація реалізації цього рішення, тобто ситуація безпосереднього вчинення зло-

чину. В усіх цих моментах конкретна ситуація, її складники, взаємодія між ними, сприйняття їх особою є різними, залежними від набору та стану обставин, умов, які її визначають у якомусь конкретному місці, у конкретний час. Загальне розуміння ситуації як «обставин життя людини» без конкретизації цих обставин та їхньої ролі не відбиває її сутнісного змісту і наближає до ототожнення з поняттям способу життя [3, с. 301–302].

Висновки та пропозиції. Враховуючи досліджені позиції, ми вважаємо, що сама криміногенна ситуація є основною ланкою в механізмі утворення криміногенної мотивації. Криміногенна ситуація, як відомо, має взаємообумовленість між об'єктивними обставинами та суб'єктивними відносинами між злочинцем і жертвою, враховуючи психологічні особливості кожного з них, тому вважаємо доцільним відносити до цієї схеми перцепцію, але лише соціально-негативних явищ сучасного суспільства. При цьому необхідно враховувати фактори, які впливають на формування криміногенної ситуації. Конкретний зміст цих факторів, ситуація поглинає в себе, а так звана «оболонка» фактору модифікується у «фонове полотно» криміногенних факторів злочинної діяльності. А саме формування мотивації, як ми з'ясували, залежить від мотивоутворювальних процесів, які впливають на підсвідомість людини, яка, перебуваючи в довготривалій чи короткостроковій ситуації, приймає рішення скоїти кримінальне правопорушення.

Список використаної літератури:

1. Бандурка А.М. Преступность в Украине: причины и противодействие / А.М. Бандурка, Л.М. Давыденко. – Харьков, 2003. – 368 с.
2. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.] ; за заг. ред. проф. В.В. Голіни – 2-ге видання, перероб. і допов. – 2009. – 288 с.
3. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 423 с.
4. Блажівський Є.М. Причини та умови злочинів: поняття і класифікація / Є.М. Блажівський // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – Вип. № 4. – С. 333–339.
5. Кримінологія / под ред. проф. Н.Ф. Кузнецовой, проф. Г.М. Миньковского. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 566 с.
6. Бузало П.М. Кримінологія : [навч. пос.] / П.М. Бузало, С.Ф. Денисов, О.В. Кириченко. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 192 с.
7. Кримінологія : [навч. посіб.] / [Ю.Ф. Іванов, О.М. Джужа]. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2006. – 264 с.
8. Баланда А.Л. Криміногенна ситуація в Україні як чинник загроз безпечному суспільному розвитку // Соціально-економічний розвиток. – 2007. – С. 155–168.
9. Головкін Б.М. Конкретна життєва ситуація та її роль при вчиненні умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень у сімейно-побутовій сфері // Криміногенная ситуация на юге Украины: особенности и проблемы сдерживания : сб. науч. статей / Под ред. М.Ф. Орзиха, В.Н. Дрёмина. – О. : Феникс, 2003. – 262 с.
10. Кудрявцев В.Н. Социальные отклонения. Введение в общую теорию / В.Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. Лит., 1984. – 189 с.
11. Соціальна перцепція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/vnz/reports/psychology/10089>.
12. Мамонтова С.Н. Прикладная юридическая психология / С.Н. Мамонтова. – М. : 2001. – 508 с.
13. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psy.msu.ru/people/leontiev/dsl/index.html>.

Дикая Е. А. Причины возникновения криминогенной ситуации и их отображение в социальной среде

Статья посвящена анализу причин возникновения криминогенной ситуации, а также факторов, влияющих на ее формирование. Рассмотрены позиции по поводу отграничения причин и условий преступления от причин и условий самой криминогенной ситуации. Предложено выделять понятие перцепции при исследовании криминогенной ситуации как отдельного элемента индивидуального преступного поведения. Перцепция, в свою очередь, является психологическим термином, который в данном случае рассматривается как процесс поглощения социально-негативных факторов среды и отражения этого процесса в преступном поведении человека.

Ключевые слова: криминогенная ситуация, фактор, причина, условие, мотив, мотивация, перцепция.

Dyka E. Causes of the criminogenic situation and their reflection in the social environment

The article is analyzed the causes of the criminogenic situation and factors affecting it. Considered position regarding the delimitation of the causes and conditions of crime and the causes and circumstances of the criminogenic situation. A highlight concept in the study of perception criminogenic situation as a separate element of individual criminal behavior. Perception, in turn, is a psychological term, which in this case is regarded as the absorption of negative social and environmental factors and the reflection of this process in the criminal behavior of individuals.

Key words: criminogenic situation, factor, cause, condition, motive, motivation, perception.